

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕЛЯНСЬКІЙ СІМ'І (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

THE MORAL-ETHICAL ASPECTS OF CHILDREN'S EDUCATION IN UKRAINIAN RURAL FAMILIES (2ND HALF OF 19TH CENTURY – BEGINNING OF 20TH CENTURY)

Стаття присвячена висвітленню однієї з актуальних проблем історії педагогіки та української етнопедагогіки – закономірностей становлення й тенденцій історичного розвитку виховання дітей в українській селянській сім'ї (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). З огляду на соціальну та духовну кризу, яку переживає в наступний час українське суспільство, а також на процеси, які негативно впливають на становлення особистості сучасного українця (прагнення до матеріального благополуччя без особливих зусиль; безвідповідальність за власну долю і незалежність своєї країни; занепад моральної та духовної культури; відсутність патріотизму) висвітлюються морально-етичні аспекти виховання дітей в українській селянській сім'ї означеного періоду. При викладенні матеріалів дослідження акцентується увага на результатах регіональних історико-педагогічних досліджень, які враховують культурологічні чинники розвитку південного регіону України з огляду на специфіку його заселення та господарського освоєння краю, особливості становлення сім'ї й забезпечення її економічного стану, динаміку розвитку сімейних стосунків. Продемонстровано, що виховання в українській селянській сім'ї було тісно пов'язане із засвоєнням дітьми провідних цінностей українського народу та наслідуванням певних традицій, зумовлених його історією, культурою, етносом і мовою. У сімейному вихованні, в процесі якого народна мудрість була зразком найвищої педагогічної майстерності і виразником усіх морально-етичних цінностей, виховний вплив батьків був вирішальним. З раннього віку у свідомості дітей закладалися чіткі розуміння та уявлення про моральні й духовні норми, народні традиції та звичаї, будувався етичний фундамент сімейного життєвого устрою. Чільне місце у морально-духовному та трудовому вихованні дітей в українській селянській сім'ї займали ідеали її провідних членів: господаря, господині, господарського сина, господарської доньки. Узагальнено, що провідне завдання української селянської сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ століття у морально-етичному й трудовому вихованні дітей полягало у тому, щоб виробити у них ідеали служіння своїй родині та рідній землі на основі сумлінної праці і впевненості у завтрашньому дні, забезпечення їх щасливої долі та гідного життя в злагоді з християнськими духовними цінностями.

Ключові слова: виховання дітей, виховний ідеал, родина, українська селянська сім'я, морально-етичне виховання, історико-педагогічне дослідження, етнопедагогіка.

This article is devoted to elucidation of one of the important issues in the history of pedagogy and the Ukrainian ethno-pedagogy – the peculiarities of the establishment and the tendencies of the historical development of children's

education in Ukrainian rural families throughout the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century. Taking into consideration the current social and spiritual crisis in Ukraine as well as certain processes which negatively impact the formation of personality of a contemporary Ukrainian citizen (the strive for material well-being without exercising significant efforts; the absence of responsibility for one's own future as well as for the Country's destiny; the downfall of the ethical and spiritual culture; absence of patriotism) in this article we have attempted to reveal the moral-ethical aspects of children's education in Ukrainian rural families of the above-mentioned historical period. Thus, when displaying the study materials for this research work we have been focused on the analysis of the results of the regional historic-pedagogical research works achieved which are believed to incorporate the culture-based indicators of development of the southern region of Ukraine from the viewpoint of the historic situation with its population and development during those historical times as well as studying the aspect of the formation of families and their economic background, the dynamics of development of the inter-family relationships in those times. In fact, we have managed to demonstrate a fact that the children's education and upbringing in Ukrainian rural families in those times was closely related to the children's acquisition of the main values of the Ukrainian nation as well as inheriting certain traditions which had been molded by the history, culture, ethnicity and the language. In particular, in Ukrainian families of those times in the process of children's education whereas the everyday common wisdom used to be the manifestation of the highest pedagogical skill as well as of all the moral-ethical values, the educational impact of the parents was nevertheless fundamental. In particular, from an early age onwards a child's consciousness was enriched with clear understanding of the moral and spiritual norms, the national traditions and customs, an ethical fundament for a future successful family creation was already formed. On top of that, the leading roles in the children's education were played by the moral values instilled in children by the head of the family, the wife of the head of the family, sons and daughters of the head of the family. Most importantly, we have managed to ascertain that the main goal in the moral-ethical and work-related education of children in Ukrainian rural families throughout the second half of the 19th century – the beginning of the 20th century had been in the formation of the children's strive for serving their country by means of conscientious everyday labor and preserving the faith for their own good future, ensuring their future destiny and decent well-being in accordance with the Christian spiritual values.

Key words: the children's education, the educational value, motherland, a Ukrainian rural family, the moral-ethical education, the historical-pedagogical research work, the ethno-pedagogy.

УДК 378.937

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/60.3>

Цокур О.С.,

докт. пед. наук, професор,
завідувачка кафедри педагогіки
Одеського національного університету
імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В умовах сучасного стану соціокультурного розвитку українського суспільства чільне місце посідає проблема вияву, збереження, засвоєння та відновлення історичних традицій українського народу, накопиченого в сфері сімейної педагогіки та родинного виховання дітей і молоді. Зумовлено це тим, що українська сім'я з моменту її утворення була й досі залишається тим впливовим осередком суспільних відносин, що відображує специфічні соціокультурні особливості взаємин між представниками різних поколінь та багатовекторність розвивально-виховних взаємозв'язків й стосунків між членами родини. Крім того, своєчасність та необхідність конкретизації найбільш специфічних традицій родинного виховання дітей в сільській місцевості визначається, як зростанням суспільного інтересу до української етнопедагогіки загалом та намаганнями виокремити і захистити всі найцінніші здобутки національного межами державності, так і, зокрема, тенденцією до глобалізації. Остання зумовлює нагальну суспільну потребу оновлення змісту, форм і методів виховання підростаючого покоління на всіх щаблях забезпечення його соціального буття в сучасному трансформаційному суспільстві, передусім на рівні того розвивально-виховного процесу, який проектується й реалізується в різноманітних соціокультурних ситуаціях взаємовідносин основних членів селянської родини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Досвід родинного життя і виховні традиції української сім'ї в різні історичні періоди завжди цікавили вітчизняних науковців, особливо в контексті етнографічних (О. Дружиніна, А. Клаус, А. Скальковський) та етнопедагогічних (Н. Побірченко, М. Стельмахович) досліджень, об'єктом яких, починаючи з 30-х років XIX століття були питання заселення, культури і побуту селян, які проживали в різних регіонах України, у тому числі в Херсонській губернії, територіальні межі якої збігаються з кордонами Кіровоградської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей [4, с. 123]. При цьому, суттєвий внесок в теорію української родинної педагогіки та етнокультурних засад сімейного виховання зробили А. Пономарьов, Г. Приходько, В. Федяєва, В. Щербина, О. Ярошинська та ін. Конкретизації ролі інституту батьківства у процесі виховання дітей різної статі та його значення в різні історичні періоди присвячені праці А. Забловського, О. Кісь, І. Щербак та ін. Етнодиференційні ознаки виховання дітей в українських сім'ях минулого з врахуванням особливостей їх жіночої або чоловічої приналежності висвітлено в психологопедагогічних дослідженнях А. Говорун, Б. Ковбас, В. Костів, В. Кравця, та ін. Історико-педагогічний аналіз сутності, специфіки та принципів виховання дітей в українській селянській родині Херсонської

губернії XIX – першої чверті XX століття, який знайшов відображення в публікаціях Т. Окольнічої, С. Яковенко та ін., певною мірою розширює науковий дискурс у контексті сімейного виховання, як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Регіональні історико-педагогічні дослідження, які враховують культурологічні чинники розвитку етнічних спільнот на теренах України з огляду на специфіку їх заселення та господарського освоєння краю, особливості становлення сім'ї й забезпечення її економічного стану, динаміку розвитку сімейних стосунків набувають особливої актуальності та значущості на сучасному етапі. Зумовлено це суспільною потребою у зміцненні та перспективному розвитку соціального інституту української сім'ї, а також у виявленні нових тенденцій, закономірностей та взаємозалежностей сімейного й соціального виховання сучасних поколінь українців. В означеному контексті проблема морально-етичного виховання дітей і молоді у сім'ї значно активізувалася в сучасних умовах через соціальну та духовну кризу, яку переживає українське суспільство. Сім'я, як частина соціуму, «не змогла залишитися поза тими процесами, які негативно впливають на особистість сучасного українця, серед яких: прагнення до матеріального благополуччя без особливих зусиль; безвідповідальність за власну долю і добробут, незалежність своєї країни; занепад моральної та духовної культури, відсутність патріотизму і відданості українській державі» [3, с. 7].

З огляду на означені суперечності та труднощі, які мають місце у вихованні сучасного покоління українців, більш ретельне дослідження народного досвіду морально-етичного й національно-патріотичного виховання дітей в українській сім'ї другої половини XIX – початку XX століття постає одним з найактуальніших завдань історико-педагогічної науки.

Мета статті полягає в узагальненні позитивного досвіду морально-етичного виховання дітей в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Впродовж своєї унікальної історії український народ, виявляючи свій національний дух, характер і менталітет, сформував властиву тільки йому родинно-побутову культуру. В межах останньої сім'я виокремлювалася в значенні «святині», оскільки народження й виховання дітей, що супроводжували процес продовження українського роду, тлумачилися як «святий обов'язок батьків» [2].

Суттєво те, що фахівці в галузі української етнопедагогіки єдині в думці, що в українській сім'ї досліджуваного періоду виховання дітей як вияв турботи про формування фізично здорової

та розумово розвиненої особистості, не тільки передбачало засвоєння встановлених норм і правил соціальної поведінки та функцій майбутнього материнства чи батьківства. Поряд з цим, сімейне виховання було тісно пов'язане із засвоєнням дітьми провідних національних цінностей українського народу та наслідуванням певних традицій, зумовлених його історією, культурою, етносом і мовою. Через це, дуже велике значення у сімейному вихованні українців мав фольклор, де народне слово було зразком найвищої майстерності і виразником усіх морально-етичних цінностей. Оскільки виховний вплив батьків у цьому процесі був вирішальним, то вже з раннього віку у національній свідомості дітей закладалися певні розуміння та уявлення про визначні явища та історичні події суспільного життя, формувалися поняття про моральні норми, будувалася етичний фундамент сімейного життєвого устрою.

Не випадково, що виховання дитини в українській сім'ї за давніх часів започатковувалося до народження її на світ, тому що «звичаї народного виховання зобов'язували батьків дбати про душевне здоров'я дитини, самим перебувати у стані спокою, радості й пошанування» [7, с. 14]. Це свідчить про те, що життєві практики народного виховання, які зазвичай використовувалися в українській сім'ї, позначені глибоким психологізмом і розумінням природи людських почуттів. Крім того, в основу розвитку поглядів на виховання дітей в сім'ї були покладені соціальні ідеї та етичні принципи, які втілювалися у художній формі, відображались у переконаннях, нормах поведінки в родині та суспільстві. Досліджуючи процес виховання традиційних національних моральних якостей у дітей, властивих українському народу, М. Стельмахович зафіксував їх подібність настановам і нормам християнської етики, які передбачають: не убий, не заздри, не заглядай на чуже, уникай злочинного способу життя, бережи честь народу й рідні, почитай свого ближнього [7, с. 24].

Як констатують науковці, впродовж періоду, починаючи з другої половини XIX століття до першої чверті XX століття, чільне місце у морально-духовному вихованні дітей в українській селянській сім'ї займали ідеали її провідних членів: господаря, господині, господарського сина, господарської доньки. При цьому, на підґрунті хліборобського устрою життя, утворений ідеал господаря, який ідентифікувався з образом та соціальною роллю батька в родині, завжди відображав інтереси всього українського народу: «Господар – це порядок і лад у всьому, достаток, гідне людини життя, слідування народним хліборобським традиціям, спостережливість і кмітливість, стабільність і впевненість у завтрашньому дні, забезпечена старість і щаслива доля дітей» [9, с. 252]. Українські

селяни були прекрасними садівниками, пасічниками, бондарями, різьб'ярами, хліборобами, теслями, гончарами, мірошниками, кушнірами і цей трудовий досвід традиційно передавали своїм дітям. Натомість, оскільки «хліб увійшов у життя української родини, як головний результат людської праці і основний продукт харчування» [3], то визнання хліба, як однієї з найвищих життєвих цінностей, зумовило найбільш значущим напрямом трудового виховання хлопців у селянській родині хліборобські традиції.

Оскільки вихованням дітей в українській сільській сім'ї опікувалася переважно мати, роль якої в родинному вихованні була неперевершеною, то вона стояла на сторожі доброзичливої, лагідної й психологічно комфортної атмосфери в домі. Тому образ матері, як ідеал господині родини, переважно відображував сімейний затишок, а також «охайність у хаті і на подвір'ї, де все прибрано і прикрашено, всіх нагородовано і доглянуто; це порада й розрада для всіх домашніх, гостинність і щедрість, а водночас ощадливість і точний розрахунок» [3, с. 11]. Не випадково, тому, ідеал людини, характер моралі і спосіб життя українців означеного періоду інколи вбачаються підпорядкованими нормам, що є типовими для жінки.

Господарський син – це ідеал юнака, якому властиві «біла сорочка, чемність і ввічливість з усіма, повага до старших, до їх звичаїв, готовність захистити меншого; це прагнення знань, розуміння їх корисності в житті» [3, с. 121]. Господарська донька – це ідеал вродливої української дівчини у вишиванці, діяльність якої пов'язана з тканням і шиттям, квітником під вікном. Господарська донька не ходить а «звивається»; у неї все в руках «так і горить»; вона чемна і привітна, дбає про свою дівочу честь [3, с. 139].

Як бачимо, традиційний ідеал члена української сільської сім'ї – це не тільки вишивана сорочка (як символ унікального етносу), яку можна скинути і все ж таки залишитись українцем, але й те найкраще, що «створив народ у розумінні властивостей людської особистості та її призначення» [7, с. 11].

Слід зазначити, що одним із головних завдань української селянської сім'ї другої половини XIX – початку XX століття у морально-етичному й національно-патріотичному вихованні дітей полягало у тому, щоб виробити ідеали служіння своїй сім'ї, родині, Україні та розвинути і зміцнити прагнення бачити свої землі вільними від загарбників. Відповідно до цього, моральний обов'язок дітей в межах функціонування української селянської сім'ї передбачав їхню обов'язкову допомогу батькам по господарству, а також догляд за ними у разі хвороби, немичності, вияв повсякчасної уваги й турботи. Через це, з раннього дитинства батьки виховували у дітей любов та пошану до праці. До семирічного

віку діти знаходились під материнською опікою, після чого:

– сини потрапляли під чоловічий вплив, який мав на меті готувати їх до виконання функцій годувальника сім'ї. Зокрема, після семи років на хлопчика надівали штани, щоб він ставав поганичем – поганяв воли під час оранки, пас телят, овець, свиней і допомагав по господарству;

– доньки, які опікувались матір'ю в напряму виховання в них рис, притаманних українській жінці, залучались до різних видів обслуговуючої домашньої праці. Інколи дівчині пов'язували поверх сорочки запаску і називали її прялею, бо починали її вчити прясти. Найчастіше дівчата «няньчили малят, пасли телят, овець, гусей, допомагали матері в хатній роботі» [7, с. 46].

Народне (національно-патріотичне) виховання дітей в межах української сільської сім'ї забезпечувало глибоке осмислення ними прийнятих моральних норм поведінки в етнічному співтоваристві та засвоєння етичних правил взаємодії з його членами. При цьому, основи народної моралі розвивалися через безпосереднє залучення дітей до повсякденної праці, трудової діяльності, побуту, дотримання традицій, звичаїв, виконання обрядів. Останні привчали дитину бути чесною, вважаючи за гріх та велике зло крадіжки й брехню. Свідченням цього є перелік прислів'їв, як-от: «Чесному всюди честь, хоч і під лавою» [7, с. 123].

Ми цілком підтримуємо висновок Н. Муляр, який стосується твердження про те, що саме українська сім'я була «тим первинним осередком, який готував ґрунт для формування патріотичних почуттів дитини, сприяв виробленню і зміцненню високого ідеалу служіння своєму народові. Висока громадянськість виявлялася в таких рисах, як національна свідомість, гідність, честь, патріотизм, свідоме ставлення до праці, повага до людей, гордість за свою землю та її визволителів» [3, с. 76]. Моральні категорії добра, честі, гідності, справедливості, знайшовши своє відображення в усній народній творчості, родинно-побутовій культурі й родовій пам'яті українців, відтворювалися в народній моралі української селянської сім'ї. Як закономірний наслідок, в українських родинах дітям прищеплювали розуміння того, що людина невіддільна від свого роду, нації і рідної землі, привчаючи дітей змалечку

молитися за батьків і за всю свою сім'ю, тобто за батьківщину!

Висновки. Отже, вивчення традицій і досвіду виховання дітей у селянській сім'ї загалом та на Півдні України, зокрема, потребувало врахування певних соціокультурних чинників, що склалися в цьому регіоні в означений історичний період (друга половина XIX – початок XX століття). При цьому малося на увазі, що традиційній селянській сім'ї, заснованій на цінуванні рідної землі і праці землеробів, поваги до батьків та родинної господарської діяльності, властиві певні особливості, які правомірно аналізувати за наступними параметрами: уклад життя; традиції; манера виховання дітей; ставленням до дитячої праці; роль чоловіка і жінки у вихованні дітей тощо. Продемонстровано, що у центрі виховання, властивого українській селянській сім'ї, була підготовка дітей до трудової діяльності, яка супроводжувалась формуванням рис особистості добродішного й працелюбного господаря та борця за волю, а також вірної у подружньому житті, гарної господині та люблячої й ніжної матері.

Перспективи подальших досліджень можуть бути пов'язані з більш детальним вивченням особливостей виховання дітей в українській селянській сім'ї в аспекті врахування їх гендерних ознак.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. Київ, 1986. 109 с.
2. Вишневецький О. Український виховний ідеал і національний характер (витоки, деформації і сучасні виклики). *Національне виховання*. Київ, 2010. С. 44-49.
3. Муляр Н.М. Морально-етичне виховання в українській сім'ї (друга половина XIX – початок XX століття) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Київ, 2019. 200 с.
4. Обзор Херсонской губернии. Херсон, 1910. 348 с.
5. Стельмахович М. Традиції й тенденції розвитку сімейної етнопедагогіки українського народу. Київ, 1998. 48 с.
6. Федяєва В. Практика виховання дітей в українській селянській родині XIX століття. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. Умань, 2011. № 39(2). С. 250–255.
7. Щербина В. Особливості виховання дітей у сім'ї Півдня України XIX століття : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Херсон, 2013. 188 с.